

DE ORGANISATIES VAN PIJPENMAKERS IN HET WESTERWALD IN EN ROND DE TWEDE WERELDOORLOG

---

door Ruud Stam

1 Inleiding en bronnen

In het voorjaar van 1992 kreeg ik van de heer Wolfgang Mayer uit Hilgert het oude archief van de firma Radermacher te leen. In dit archief trof ik verschillende stukken over organisaties van pijpenmakers uit het Westerwald in de periode rond WO II aan. Het archief is verre van volledig, maar biedt genoeg interessante gegevens om dit artikel op te baseren.

Voor een buitenstaander was, door die onvolledigheid, uit het archief de gang van de geschiedenis niet helder op te maken. Teneinde meer over de structuur en de volgorde in de tijd van de verschillende organisaties te weten te komen, heb ik daarover mijn licht opgestoken bij Heribert Fries. Eind 1993 is het boek 'Kurrimurri' van de heer Fries gepubliceerd. In een van de laatste hoofdstukken gaat hij in op de organisaties van de *Kannenbäcker* in het Westerwald. Dit hoofdstuk en de mondelinge mededelingen van de heer Fries hebben mede de basisgegevens opgeleverd om dit artikel vorm te geven.

In het boek 'Tönernes' geeft Gerd Bayer een algemeen economisch overzicht van de pijpenmakerij in het Westerwald in de 20e eeuw. Gegevens zijn mede aan dit hoofdstuk van 'Tönernes' ontleend. Dit was te meer noodzakelijk, omdat bepaalde archiefbescheiden die Bayer aangetroffen heeft, niet meer in het archief Radermacher aanwezig waren, toen ik het mocht raadplegen.

2 De verschillende organisaties van de keramiek- en pijpenindustrie

Al aan het einde van de vorige eeuw (1881) probeerden *Kannenbäcker* door het uitgeven van een gemeenschappelijke prijslijst de te lage prijzen tegen te gaan. In 1909 verenigden *Kannenbäcker* uit Grenzhausen zich in de '*Vereinigte Steinzeugfabriken Grenzhausen GmbH*'. In 1919 kwamen daar *Kannenbäcker* uit Höhr en Ransbach bij. Deze vereniging wist tot 1 januari 1933 stand te houden en zou anders door het aan de macht komen van het Nationaal Socialisme toch opgeheven zijn op basis van de wet van 5 juli 1934 over de '*Umwandlung von Kapitalgesellschaften*'.

Genoemde vereniging wordt opgevolgd door het '*Verband der graublauen Steinzeugindustrie Deutschlands*'. Als regionale onderafdeling ontstaat op 31 januari 1936 de '*Vereinigung der*

Westerwälder Steinzeugfabrikanten e.v.'.

Als pendant voor de pijpenmakers wordt op 21 februari 1936 het '*Verband der Westerwälder Tonpfeifenindustrie*', gevestigd in Höhr-Grenzhausen, opgericht. Het 'Verband' is een onderafdeling van de '*Wirtschaftsgruppe Keramische Industrie*'. Dit is dus de grote keramische industrie en omvat niet de Kannenbäcker.

Naast de genoemde verbanden bestond ook de '*Arbeitsgemeinschaft für WHW-Abzeichen*' (winterhulpseldjes). Het is niet duidelijk, of dit een parallelverband naast het 'Verband der Westerwälder Tonpfeifenindustrie' is. Het heeft in ieder geval dezelfde secretaris Wörsdörfer.

Op 5 maart 1943 heft de Reichswirtschaftsminister de Verbanden op. Pijpenmakers en Kannenbäcker worden dan lid van de '*Gemeinschaft Gebrauchskeramik Berlin-Weimar*'. In 1945 ging deze 'Gemeinschaft Gebrauchskeramik' met de nationaal-socialistische staat ten onder. Deze 'Gemeinschaft' maakte overigens ook deel uit van de eerder genoemde 'Wirtschaftsgruppe Keramische Industrie'.

In het in 1946 gevormde land Rheinland-Pfalz ontstonden door toedoen van de Franse Militaire Regering nieuwe organisaties. Vanaf 1 oktober 1945 waren de Kannenbäcker, met terugwerkende kracht, gedwongen lid van het op 17 juni 1946 opgerichte '*Landesverband Steine und Erden*' en vormden daarbinnen de '*Fachgruppe Westerwald*'. Ook de pijpenmakers waren lid van 'Steine und Erden' en wel van de '*Fachgruppe Keramik*' (dus de grote industrie) en daarbinnen van de '*Fachuntergruppe Tonpfeifen und Tonspielwaren im Wirtschaftsverband Steine und Erden*', gevestigd in Höhr-Grenzhausen.

Op 31 maart 1950 wordt op last van het Wirtschaftsministerium Rheinland-Pfalz het 'Landesverband Steine und Erden' opgeheven en daarmee ook alle onderafdelingen. Op 28 maart 1950 verenigden de Kannenbäcker zich in de '*Vereinigung der Westerwälder Steinzeugfabriken für grau-blaues salzglasierteres Steinzeug e.v.*' Voor zover mij bekend ontstaat er dan geen nieuwe organisatie meer van pijpenmakers. Dit zal ongetwijfeld te maken hebben met het opnieuw massaal opkomen van de parttime thuiswerkende pijpenmakers. Wel wordt incidenteel gepoogd de markt te ordenen door bijeenkomsten van producenten en lokale grossiers. Zo is uit het archief van Radermacher een bijeenkomst bekend van 'Nesteier Hersteller und Platzgrossisten' in 1956.

3 Doel, werkwijze en leden van de organisaties

S a t z u n g
des Verbandes der Westerwälder Tonpfeifen - Industrie
Sitz Höhr - Grenshausen.

Die unterzeichneten Tonpfeifenhersteller sind aufgrund von Vorgängen auf dem Markte, insbesondere aufgrund der hemmungslosen Preisunterbietungen, die geeignet sind, die Existenz der gesamten Westerwälder Tonpfeifen-Industrie zu gefährden, zu der Überzeugung gelangt, das im Interesse der Aufrechterhaltung der Betriebe, einer Steigerung des Exporterlöses, der Belieferung der Verbraucher mit guter Ware und einer geregelten Beschäftigung der Gefolgschaftsmitglieder ein Zusammenschluß unbedingt erforderlich ist. Sie haben daher beschlossen, einen Verband mit nachstehender Satzung zu gründen, die sie als für sich verbindlich anerkennen.

§ 1.

Name, Zweck und Sitz des Verbandes.

Der unter dem Namen "Verband der Westerwälder Tonpfeifen-Industrie" errichtete Verein bezweckt die Überwachung des Absatzes der Mitglieder, die Schaffung einer Marktordnung, Förderung der Produktivität der Betriebe und Erhöhung der Qualität der hergestellten Erzeugnisse.

Der Verband ist zur Durchführung aller Handlungen ermächtigt, die diesen Zwecken dienen.

Irgendwelche Verbindlichkeiten einzugehen, durch die den Mitgliedern finanzielle Verpflichtungen entstehen, ist der Verband nicht befugt.

Der Sitz des Verbandes ist Höhr-Grenshausen.

Das Geschäftsjahr ist das Kalenderjahr.

Der Verband soll in das Vereinsregister eingetragen werden.

3.1 Verband der Westerwälder Tonpfeifen-Industrie (1936-1943)

In het onderstaande ga ik in op het statuut, waarin de gang van zaken binnen het Verband wordt geregeld. Het statuut bestaat uit twintig paragrafen (*afb. 1*).

Allereerst moet opgemerkt worden, dat doel en werkwijze passen binnen de nationaal-socialistische opvattingen. Over de vrijwilligheid van het ontstaan van het Verband moet dan ook niet te optimistisch worden gedacht. Eerder is de oprichting te verklaren uit het economisch dwangstelsel van het Nationaal-Socialisme. De openingszin van het statuut is in deze al bedrieglijk als zouden de pijpenmakers op grond van de toestand op de markt en vooral op grond van het ongeremd onderbieden van elkaars prijzen tot deze overeenkomst gekomen zijn.

Als doel wordt tevens in de openingszin genoemd het overeind houden van de bedrijven, vergroting van de export, de levering aan verbruikers van goede produkten en regelmatige werkgelegenheid voor de leden.

Deze doelen worden in paragraaf 1 van het statuut reeds veel duidelijker in overeenstemming gebracht met de nationaal-socialistische werkwijze: bewaking van de afzet van de leden, het scheppen van een marktordening, bevorderen van de produktiviteit van de bedrijven en verhoging van de kwaliteit van de produkten. Het Verband is gemachtigd alle maatregelen te nemen die dit doel dienen.

De voorzitter en zijn plaatsvervanger worden door de ledenvergadering gekozen en de benoemingen moeten goedgekeurd worden door de 'Wirtschaftsgruppe Keramische Industrie'. De voorzitter benoemt nog twee van de in totaal zes leden van het bestuur. Daarmee is de positie van de voorzitter absoluut en is tevens de nationaal-socialistische greep op de gang van zaken verzekerd. Alle functionerende bedrijven uit het Westerwald die pijpen maken en in het handelsregister zijn ingeschreven, kunnen lid worden van het Verband. Zij dienen het statuut en een geschillenverdrag (*afb. 2*) te tekenen. De leden moeten elke opdracht binnen twee dagen aan het bureau van het Verband melden. Daarbij moeten de opdrachtgever, de soort, de hoeveelheid en de prijs worden vermeld. Als de pijpen gereed zijn, moet dit wederom worden gemeld en de partij mag pas worden verzonden, als deze gecontroleerd is. De controle vindt plaats binnen 24 uur, of er moet schriftelijk door het bureau worden gemeld, dat van controle wordt afgezien.

De betaling gaat via het bureau van het Verband, die de betaling binnen drie dagen doorsluisst aan de fabrikant.

De pijpenmakers betalen naar rato van hun jaarlijkse omzet een

S c h i e d s v e r t r a g .

Zwischen
dem Verband der Westerwälder Tonpfeifen-Industrie e. V.,
Sitz Höhr-Grenzhausen

und

der Firma Eduard Radermacher, Hilgert, ...

wird vereinbart, daß die Entscheidung über alle Streitigkeiten
aus den durch die Verbandssatzung geschaffenen Rechtsverhältnissen
zwischen dem Verband und

der Firma Eduard Radermacher, Hilgert, ...

als Mitglied des Verbandes, also auch die Entscheidung über die
Festsetzung von Strafen im Berufungsfalle (§ 12 der Satzung) unter
Ausschluß des ordentlichen Rechtsweges endgültig und rechtsverbind-
lich durch ein Schiedsgericht erfolgt.

Das Schiedsgericht besteht aus einem Vorsitzenden und zwei Beisitz-
ern. Ein Beisitzer wird vom Verband ernannt, der andere Beisitzer
von der Gegenpartei. Erfolgt die Benennung des Beisitzers durch die
Gegenpartei nicht innerhalb von zwei Wochen nach Aufforderung
durch den Verband, so wird die Industrie- und Handelskammer, Lim-
burg, ersucht, den Beisitzer zu ernennen. Einigen sich die beiden
Beisitzer nicht über die Person des Vorsitzenden, so ernennt der
Präsident der Bezirksstelle Limburg der Industrie- und Handels-
kammer für das Rhein-Mainische Wirtschaftsgebiet den Schiedsge-
richtsvorsitzenden.

Die Kosten des Verfahrens fallen der unterliegenden Partei zur
Last.

Als zuständiges Gericht im Sinne der §§ 1039 und 1045 ZPO gilt
das Amtsgericht Höhr-Grenzhausen, bzw. das Landgericht Limburg.
Im übrigen finden die Vorschriften des 10. Buches der ZPO An-
wendung.

Höhr-Grenzhausen, den 20. Mai 1941.

Unterschrift des Verbandes:

Verband der
Westerwälder Tonpfeifen-Industrie e. V.
Sitz Höhr-Grenzhausen

Unterschrift des Mitgliedes:

Eduard Radermacher

onkostenvergoeding aan het bureau van het Verband. Door het Verband worden minimumprijzen vastgesteld.

Verder wordt in het verdrag nog een en ander bepaald over de verplichte boekhouding door de leden, de controle op de bedrijven en over straffen bij niet voldoen aan de verplichtingen neergelegd in de overeenkomst. De straffen belopen 20 tot 5000 RM. Verder kan het Verband een proces aangaan tegen een lid, wat kan leiden tot sluiting van het bedrijf of kan leiden tot het niet meer erkennen van een lid als bedrijfsleider. De voorzitter legt, gehoord het bestuur, de straffen op. Verder moet ieder lid zich houden aan de nationaal-socialistische wetten op het gebied van arbeidsrecht en sociale politiek. Daarmee is dus tevens op dit gebied (denk bijv. aan het uitsluiten van joden) een doorwerking in het dagelijks economisch verkeer geregeld.

Als leden van het 'Verband der Westerwalder Tonpfeifenindustrie' worden genoemd:

J. Wingender & Co
Mlllenbach & Thewald
Theodor Lamp & Co
J. Schilz-Mlllenbach
Peter Gilles
Frau A. Blum Ww
Wilhelm Klauer Shne
Johann Meurer
Walter Schmidt
Johann Seb. Klauer
Peter Hannappel
Johann Spang Shne
Wilh. Markus Letschert
Werner Schmid
Theodor Tries

F.W. Remy
Wilhelm Remy Sohn
Karl Gelhard Nachf.
Arno Gelhard
Arno Klein
Ernst Kirchner
Otto Schmidt Erben
Gebr. Spang
Peter Schuld
Richard Clemens Fuchs
Peter Spang Sohn
Bernh. Dommermuth
Ewald Spang
Alex. Weilberg

De leden hebben het statuut dus reeds in 1936 ondertekend. Opvallend is, dat het hier een aantal van de grootste bedrijven betreft. Later zijn nog diverse bedrijven toegetreden. Radermacher uit Hilgert heeft het geschillenverdrag bijvoorbeeld pas op 20 mei 1941 ondertekend. Aangenomen mag worden, dat hij toen pas toegetreden is. Radermacher betaalde 1,5% van zijn omzet aan het bureau als onkostenvergoeding.

Uit brieven van het Verband aan de leden blijkt, dat de prijzen in 1941 en 1942 worden vastgesteld door een centrale 'Preisbildungsstelle' en dus niet door het Verband. Als in

1942 de nood door de oorlog groter wordt, moeten de leden hun cijfers over 1939 tot en met 1941 opgeven om de prijzen te kunnen verlagen. Uit een brief van 19 augustus 1942 van de 'Arbeitsgemeinschaft WHW-Abzeichen Limburg' blijkt bovendien, dat zelfs de lonen voor het beschilderen van de winterhulp-speldjes worden gereguleerd.

Uit deze brieven wordt tevens duidelijk, dat ook de groothandel op analoge wijze gereguleerd was. Na 5 november 1941 was het strafbaar om aan niet geregistreerde groothandelaren te leveren! Daarmee was de nationaal-socialistische greep op produktie en afzet compleet.

Opvallend is, dat de pijpenmakers en de plaatselijke groothandelaren in een brief van 28 oktober 1941 van het 'Verband der Westerwälder Tonpfeifenindustrie' op dezelfde wijze behandeld worden. Betekende dit, dat de plaatselijke groothandel in feite werd uitgeschakeld? In mijn - nog te publiceren - artikel over Theodor Lamp kom ik op deze zaak nog terug in verband met de bouw van een oven door Lamp.

3.2 *Gemeinschaft Gebrauchskeramik (1943-1954)*

Vanaf maart 1943 zijn, zoals reeds vermeld, de pijpenmakers lid van de 'Gemeinschaft Gebrauchskeramik'. Over doel en werkwijze zoals neergelegd in een oprichtingsakte is mij helaas niets bekend. Duidelijk is wel, dat de pijpenindustrie inmiddels niet veel meer voorstelde (zie ook 'Tönernes', blz. 43). Alleen met een uitzonderingstoestemming kon nog geproduceerd worden. Wat daaronder viel, is niet duidelijk. Bedacht moet

Afb. 3

GEMEINSCHAFT GEBRAUCHSKERAMIK

Weimar, den 29. November 1943.

als Bewirtschaftungsstelle des
Reichsbeauftragten für Glas, Keramik
und Holzverarbeitung

Sonderrundschreiben IV/V/1/43.

An

alle Hersteller von Tonwaren, soweit sie eine
generelle Ausnahmegenehmigung zur Herstellung
von Artikeln des Kriegssortiments für Tonwaren
erhalten haben (Gruppe IV u. V der Gemeinschaft).

Durch den Terrorangriff des Feindes in der Nacht vom
22. zum 23. November ds. Js. wurde unser Büro in Berlin vollständig
vernichtet. Es konnten weder die Büroeinrichtung noch sonstige
schriftliche Aufzeichnungen gerettet werden.

Wir gehen nunmehr daran, in den uns in Berlin bei der
Reichsstelle Glas, Keramik und Holzverarbeitung behelfsmässig
zur Verfügung gestellten Räumen unser Büro neu aufzubauen und
bitten infolgedessen jene Firmen, welche generelle Ausnahme-
genehmigungen zur Herstellung von Artikeln nach den Bestimmungen
des Kriegssortiments für Tonwaren erhielten, uns unsere Ausnahme-
genehmigung zur Abschriftnahme an die untenstehende Adresse sofort
einzusenden.

Wir bitten um umgehende Erledigung und zeichnen mit

H e i l H i t l e r !

GEMEINSCHAFT GEBRAUCHSKERAMIK

als Bewirtschaftungsstelle
des Reichsbeauftragten für Glas, Keramik und
Holzverarbeitung

Der Hauptgeschäftsführer :
gez. Dr. Warnke.

Gemeinschaft Gebrauchskeramik
im Hause der Reichsstelle Glas,
Keramik und Holzverarbeitung,
Berlin S.W. 68, Hedemannstr. 1c.

worden, dat veel bedrijven niet alleen pijpen produceerden, maar ook in oorlogstijd nuttige zaken als nesteieren en winterhulpspeldjes (*afb. 3*). De opbrengst van de winterhulpspeldjes kwam o.a. ten goede aan families van omgekomen militairen, maar werd ook gebruikt voor andere doeleinden, die niet in de oprichtingsakte van de winterhulp genoemd worden.

Een aardig detail is de brief van 29 november 1943, waarin wordt vermeld, dat het bureau van de 'Gemeinschaft Gebrauchskeramik door een *Terrorangriff des Feindes* vernietigd is. Het is maar hoe je zaken waardeert! (*Afb. 4*)

Op 19 en 26 april 1944 schrijft de leider van de 'Wirtschaftsgruppe Keramische Industrie', dat met ingang van 15 mei 1944 alleen nog, na een aanwijzing daartoe, de in paragraaf 1A van de beschikking (de beschikking I/44 van de Wirtschaftsgruppe Keramische Industrie als Produktionsbeauftragter des Reichsministers für Rüstung und Kriegsproduktion) genoemde produkten mogen worden gefabriceerd of veredeld (denk bijvoorbeeld aan beschilderen en bruineren). Onder de verboden goederen vallen alle sier- en gebruiksvoorwerpen en verpakkingsmaterialen. Zelfs de produktie van zalfpotjes, welke voor sommige pijpenmakers van veel belang waren, werd een tijdlang verboden. Aangenomen mag worden, dat de produktie van pijpen inmiddels stil lag.

Uit het Kontobuch van Radermacher zien we, dat de produktie van dit bedrijf reeds in april 1943 stopt.

In het archief zijn verder nog aanwezig lijsten met toegestane grossiers (hieronder zijn geen grossiers uit het Westerwald!), bepalingen over beperkingen van transporten en lijsten met zaken die gezocht worden door de regering vanwege het wegvallen van de reguliere produktie door de oorlog (voorbeelden: lepels voor het innemen van medicijnen, borden, kopjes, motoren, staalplaten enz.).

Het archief levert in totaal een beklemmend beeld van de ineenstorting van de economie in Duitsland en de grote greep van de nationaal-socialistische regering via tal van ambtelijke diensten en verordeningen op de produktie en op het dagelijks leven.

3.3 Landesverband Steine und Erden (1945-1950)

Na de oorlog moest de economie nieuw leven worden ingeblazen. Aan letterlijk alles was een tekort. Dit gold ook voor de grondstoffen en vooral brandstoffen (kolen, briketten en hout). De Franse Militaire Regering probeerde de verdeling van grond- en brandstoffen en de produktie te regelen via organisaties

Satzung

des Wirtschaftsverbandes Steine und Erden für den Bereich des Oberpräsidiums Rheinland-Hessen-Nassau

§ 1

Aufgabenkreis.

1. Der „Wirtschaftsverband Steine und Erden“ — nachfolgend nur als Wirtschaftsverband bezeichnet — ist die Zusammenfassung aller Betriebe des Steine und Erden-Gewerbes gemäß des Präsidial-Erlasses des Herrn Oberpräsidenten Koblenz vom 17. 6. 46.
2. Seine Hauptaufgabe ist die Betreuung und Vertretung der fachlichen Interessen der Betriebe der Steine und Erden. Hierzu gehören auch: Berufszählung und Erfassung aller einschlägigen Betriebe, Verteilung der Roh- und Hilfsstoffe, Planung und Lenkung der Produktion, Verteilung der Auflagen, Preisgestaltung und Durchführung der dem Wirtschaftsverband von Fall zu Fall von den Behörden übertragenen Aufgaben. Als fachliche Betreuungsstelle der Industrie der Steine und Erden ist der Wirtschaftsverband auf diesem Gebiet gleichzeitig beratendes Organ für die Behörden.
3. Eine eigene wirtschaftliche Betätigung auf dem Gebiete der Steine und Erden ist nur mit Zustimmung des Landeswirtschaftsamtes und nur dann zulässig, wenn es sich um die Ergreifung von außerordentlichen Maßnahmen zum Wohle der Allgemeinheit handelt oder um Funktionen, die zur Sicherung der Durchführung der Aufgaben des Wirtschaftsverbandes dringend erforderlich sind.

§ 2

Rechtsform, Verbandsgebiet, Sitz und Geschäftsjahr.

1. Der Wirtschaftsverband ist öffentlich-rechtliche Körperschaft.
2. Der Sitz des Wirtschaftsverbandes ist Koblenz; der Wirtschaftsverband kann nach Bedarf Geschäftsstellen errichten.
3. Das Verbandsgebiet ist der Bereich des Oberpräsidiums Koblenz.
4. Das Geschäftsjahr läuft vom 1. April bis zum 31. März.

§ 3

Mitgliedschaft.

1. Mitglieder des Wirtschaftsverbandes Steine und Erden sind alle Firmen, die im Bereich des Oberpräsidiums Koblenz einschlägige Betriebe unterhalten, und zwar:
  - a) Erzeuger (Rohstoffgewinnungsbetriebe)
  - b) Be- und Verarbeiter (Fabrikationsstätten oder Fertigungsbetriebe).
  - c) Händler.

waaronder het 'Wirtschaftsverband Steine und Erden' (afb. 5). In paragraaf 1 van het statuut wordt als doel omschreven het behartigen en vertegenwoordigen van de zakelijke belangen van de bedrijven. Hieronder valt: registratie van bedrijven, verdeling van grond- en brandstoffen, verdeling van opdrachten en prijsvorming. Tevens adviseert het Wirtschaftsverband de regering.

Leden zijn alle fabrikanten, be- en verwerkers en handelaren. Het lidmaatschap wordt dwingend opgelegd.

De organisatie kent vakgroepen. De leiders van de vakgroepen zijn lid van het bestuur van het Verband. Door de pijpenindustrie wordt de *Fachuntergruppe Tonpfeifen und Tonspielwaren im Wirtschaftsverband Steine und Erden* opgericht, deel uitmakend van de 'Fachgruppe Keramik'. Het bestuur hiervan wordt gevormd door Theo Müllenbach en Theo Lamp uit Höhr-Grenzhausen, Peter Schuld en Ewald Spang uit Baumbach en Eduard Radermacher uit Hilgert.

Als bedrijfsleider zien we, dat Wörsdörfer, de vroegere bedrijfsleider van het nationaal-socialistische 'Verband der Westerwälder Tonpfeifenindustrie', wordt aangesteld. Bedrijven die weer willen gaan produceren, worden echter eerst politiek doorgelicht, voordat deze weer toestemming krijgen om te starten.

De bedrijven moeten maandelijks hun produktie opgeven aan het Verband. Voor het bedrijf van Radermacher is uit deze opgaven op te maken, dat de produktie in de tweede helft van 1946 weer op gang komt.

Ook moeten de bedrijven opgeven, wat hun behoefte aan kolen en andere brandstoffen is. Via het Verband wordt de uitvoer naar de andere bezettingszones in Duitsland geregeld.

Dat niet alles vlekkeloos verliep, is te zien aan een schrijven van Radermacher van 20 maart 1949 aan het Verband, waarin hij zijn ergernis uit over de bijdrage die hij moet betalen. De tekst is overgenomen uit 'Tönernes', blz. 75:

"Bei dieser Gelegenheit (Beitragszahlung) richte ich einmal die Frage an Sie, zu welchem Zweck wir eigentlich diesem Verband angehören. Unsere ganze hiesige örtliche Industrie hat nun schon seit drei Jahren keine Zuteilung an Briketts erhalten, und das bißchen Holz, welches uns zugeteilt wird, reicht kaum zur Erwärmung der Arbeitsräume und zum Trocknen der Ware, so daß zum Brennen der Ware nichts übrig bleibt. Ebenso ist es mit den anderen (Materialien) wie Eisen, Bindendraht, Kistenstifte und dgl. mehr. Wir alle im Orte haben das Gefühl,

als wären wir nur zum Zahlen der Beiträge da."

In het voorjaar van 1950 komt een einde aan de van overheidswege opgelegde regelgeving. Inmiddels is de pijpenindustrie weer kortstondig opgebloeid. De grote hoeveelheid opdrachten voert tot het weer ontstaan van veel huisindustrie. Naast pijpen worden tal van andere, in vormen te persen produkten vervaardigd: speelgoed, nesteieren, schiettentfiguren, enz.

4 Het nut van de organisaties

Over het nut van de diverse organisaties is slechts een inschatting mogelijk. Algemeen is in het Westerwald te beluisteren, dat door de nationaal-socialistische politiek aanvanke-lijk de winsten stegen en de ergste armoede verdween. Dit is als volgt te verklaren.

Toen de pijpenindustrie in de dertiger jaren terugliep, hebben de pijpenmakers zich geconcentreerd op tal van andere produkten zoals speelgoed en schiettentfiguren. Onder het nationaal-socialistische bewind werden veel WHW-speldjes vervaardigd. Dit heeft een flink deel van de wegvallende pijpenproduktie gecompenseerd. Ook het teruglopen van het aantal bedrijven dat nog produceerde, doordat de pijpenmakers dienst moesten nemen in het leger, zorgde voor een relatieve opleving van de overgebleven bedrijven. De prijzen bleven over het algemeen vrij constant, zodat hierin geen verklaring te vinden is voor de wat grotere winstgevendheid.

Gedurende de oorlog kwam de nadruk steeds meer te liggen op het sturen van de oorlogseconomie en kwamen de pijpenmakers in het gedrang. Na de oorlog heeft het 'Verband Steine und Erden' een wezenlijke bijdrage geleverd aan de opleving van de pijpenindustrie. De bedrijven die nog beschikten over produktie-middelen, waren de eerste die de produktie konden hervatten.

Mijn dank gaat uit naar de heer Mayer voor het beschikbaar stellen van het archief en naar de heer Fries voor zijn informatie.

LITERATUUR

- Bayer, G.: Pfeifenbäckereien im Westerwald (20. Jahrhundert) in Tönernes, Tabakspfeifen und Spielzeug, Herausgegeben von K. Freckman. Schriftenreihe des Freilichtmuseums Sobernheim, 11. Rheinland-Verlag GmbH, Köln, 1987.
- Fries, H.: Kurrimurri. Erinnerungen an die Kannenbäcker in Höhr-Grenzhausen. Ausgabe Stadt Höhr-Grenzhausen, 1993.
- Kügler, M.: Die Pfeifenbäckerei in Hilgert. Landschaftsverband Rheinland. Amt für rheinische Landeskunde, Bonn. Rheinland-Verlag GmbH, Köln, 1987.